

La senyoria rural en temps de Jaume I. La forja d'un nou ordre jurídic*

Pere BENITO I MONCLÚS
Universitat de Lleida

UN TOMBANT DECISIU EN LA HISTÒRIA DE LA SENYORIA

A grans trets, s'ha descrit el regnat personal de Jaume I (1218-1276) com un llarg període de prosperitat econòmica i d'expansió demogràfica, assenyalant com a principals exponents del creixement l'augment del nombre i de la dimensió de les viles i ciutats, la proliferació de mercats i fires, el desenvolupament de la indústria urbana i l'expansió del comerç marítim.¹ S'ha atribuït al rei i als seus consellers la iniciativa en el desenvolupament urbà i mercantil del Principat amb la concessió de tota mena de franqueses i exempcions fiscals als emporis, ciutats i viles del seu patrimoni i la institucionalització dels primers municipis.² S'ha dit també que el poder reial se sustentava en una aliança amb la burgesia, de la qual depenia per a finançar les seves empreses de conquesta territorial i per a sostenir tot l'aparell administratiu i institucional de la Corona.³ S'ha arribat àdhuc a contraposar una Catalunya urbana, en la qual l'activitat industrial i mercantil i els grups socials que se'n beneficiaven tindrien un pes determinant en la política reial, a un Aragó rural, en què la noblesa feudal vinculada al territori no solament hauria impedit el desenvolupament d'una burgesia pròpia sinó que, amb les seves continuades revoltes, també hauria destorbat la política interior i exterior de la confederació.⁴

Aquesta visió que identifica el regnat del Conqueridor amb els èxits de la burgesia, el progrés econòmic i demogràfic de viles i ciutats i l'expansió de les activitats industrial i mercantil amaga una cara fosca que només als darrers anys la historiografia ha començat a desentrellar: l'evolució de la senyoria rural i la situació de la pagesia dependent dins la senyoria.

Els treballs de Paul Freedman han demostrat de manera concloent que els dos primers decennis del segle XIII foren un període clau en el procés d'asserviment de la pagesia a la Catalunya Vella amb

* Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; ACB = Arxiu Capitular de Barcelona; AES = Arxiu Episcopal de Solsona; AHCC = Arxiu Històric Comarcal de Cervera; BC = Biblioteca de Catalunya; CSC = Cartulari de Sant Cugat del Vallès; LA = *Libri Antiquitatum*.

1. Cf. Ferran SOLDEVILA, *Jaume I. El Conqueridor*, Barcelona, Base, 2008, p. 99-101; Carme BATLLE I GALLART, *Fires i mercats: Factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI a XV)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2004, p. 42-58.

2. Sobretot, a partir de mitjan segle XIII: Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. XVII (1946), p. 435.

3. Josep M. SALRACH i Eulàlia DURAN, *Història dels Països Catalans. Dels orígens a 1714*, Barcelona, Edhasa, 1980, p. 435-436.

4. Joan F. CABESTANY, *Jaume I. Conqueridor i home de govern (1208-1276). Estudi introductori*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2004, p. 13.

la proliferació de cartes d'autodonació i de reconeixement de servitud, la introducció de tota una sèrie de canvis en la terminologia dels actes de la pràctica jurídica i l'aprovació a les Corts de Cervera de 1202 d'una constitució que, indirectament, legitimava el dret dels nobles de maltractar els pagesos en negar-los la possibilitat d'apel·lar als tribunals reials.⁵

Pocs anys després, el 10 de març de 1211, l'Església catalana obtingué de Pere el Catòlic, que prèviament havia fet generoses concessions a Simó de Montfort en un intent desesperat de deturar la croada dins dels seus dominis ultrapirinencs,⁶ una victòria de gran transcendència en la futura configuració de la senyoria de la terra: una constitució que prohibia als detentors de béns en feu (a cens) o en emfiteusi de vendre'ls, empenyorar-los, establir-los o alienar-los de qualsevol manera sense el permís dels senyors.⁷ Fonament del dret de firma que permetria als senyors negociar i reclamar la percepció dels lluïsmes —no sols de les vendes, com s'havia practicat fins aleshores, sinó també dels sotsestabliments i dels contractes d'esponsalici—, la constitució de 1211 fou el primer text legislatiu de l'emfiteusi, un marc de relacions contractuals que es definí al llarg del segle XIII essencialment a través de la pràctica jurídica i que serví per a regular tant les relacions agràries com les relacions de natura feudal.⁸

Dies després de promulgar aquella constitució, en presència de l'arquebisbe de Tarragona i dels bisbes reunits en el Concili Provincial de Lleida, el rei renunciava al dret de practicar exaccions fiscals sobre les honors, els masos i els homes de les esglésies, monestirs i llocs religiosos de la província eclesiàstica.⁹ L'objectiu de l'Església catalana en plena croada albigea no era només eludir la fiscalitat règia al servei de la política bel·licosa de la Corona, sinó també recuperar el que creia que li correspo-

5. Una part de la pagesia fou apartada, d'aquesta manera, de les garanties que oferien els decrets de Pau i Treva de Déu i els Usatges. Cf. Paul H. FREEDMAN, *Church, Law and Society in Catalonia: 900-1500*, Aldershot, Ashgate, 1994, p. 245-287; Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993, p. 135.

6. Entre les quals, la cessió durant quinze anys de la custòdia del seu fill Jaume, aleshores un nen de tres anys, a Simó de Montfort per a casar-lo amb la seva filla Amícia i, amb ella, la regència de la senyoria de la vila de Montpeller (27 de gener de 1211). Cf. Jordi VENTURA, *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, Aedos, 1960, p. 147; Michel ROQUEBERT, *L'épopée cathare*, vol. I, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1970, p. 375; Martín ALVIRA CABRER, *12 de Septiembre de 1213. El Jueves de Muret*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002, p. 112.

7. La constitució de 1211 posava fi a un llarg contenciós entre el bisbe de Barcelona, el cambrer del monestir de Ripoll i altres clergues i religiosos, i alguns ciutadans de Barcelona que tenien honors i possessions a cens i en emfiteusi per aquells. Cf. *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1896-1927, vol. I, 1, p. 89.

8. Sobre els orígens i el desenvolupament inicial de l'emfiteusi, vegeu: Francesc CARRERAS I CANDI, «Notes sobre los orígens de la enfiteusis en lo territorio de Barcelona», *Revista Jurídica de Cataluña* (Barcelona), tom XV (1909), p. 192-212, 241-244, 289-302 i 504-508, i tom XVI (1910), p. 26-34, 64-85, 122-133 i 145-153; Pere J. BASSEGODA MUSTÉ, *El Territorio de Barcelona y su Huerto y Viñedo. Contribución al estudio histórico-crítico de la enfiteusis catalana*, Barcelona, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1949; Ramon NOGUERA DE GUZMÁN, «El Precario y la Precaria (notas para la historia de la enfiteusis)», a *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, vol. 2, Barcelona, Colegio Notarial, 1950, p. 151-274; Eva SERRA I PUIG, «Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya», *Estudis d'Història Agrària* (Barcelona), núm. 7 (1983), p. 127-138; Lluís TO FIGUERAS, «La seigneurie dans une ville médiévale: le développement de l'emphytéose à Gérone au XIIe siècle», a Philippe SÉNAC (comp.), *Histoire et archeologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 2000, p. 229-251; Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals, 2003, p. 615-631 i 669-684.

9. A més, restituïa al bisbe de Girona la suma de 6.500 sous que havia arrabassat violentament als monestirs de la diòcesi i que li havien valgut l'excomunió. Cf. Odilo ENGELS, «Privilegios de Pedro el Católico en favor de obispos catalanes», a *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, Barcelona, 1962, p. 33-34; Josep M. SALRACH, «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa. Notes d'unes difícils relacions (segles XI i XII)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 29 (1999), p. 945-946.

nia legítimament per a construir la seva pròpia fiscalitat. Les esglésies diocesanes iniciaren aleshores una ofensiva de gran abast per a fer realitat una vella reivindicació: recuperar la titularitat del delme sant,¹⁰ espiritual o comú¹¹ —anomenat així a les fonts eclesiàstiques per a diferenciar-lo de qualsevol altra exacció similar—, en mans de barons i castlans.¹²

Un altre tombant decisiu en la història de la senyoria rural s'esdevingué l'any 1226, quan els preparatius de la croada de Lluís VIII de França contra el Languedoc herètic desfermaren les alarmes de la noblesa catalana, fins aleshores embrancada en una guerra fratricida, i forçaren Montcades i Cardones a fer pinya entorn de la figura del jove Jaume I.¹³ L'Església de Girona aprofità aquella ocasió per a exigir la submissió del comte d'Empúries i recuperar la titularitat del delme, en poder de la noblesa, sobre bona part de la seva diòcesi.¹⁴

LES REFORMES ECLESIASTIQUES

L'any 1228, el papa Gregori IX envià a la península Ibèrica el legat Joan d'Abbeville, cardenal i bisbe de Sabina, amb la missió d'aplicar els decrets emanats del Concili IV del Laterà, de 1215, que prescrivia la celebració anual de concilis provincials i sínodes diocesans per tal de reformar l'Església i imposar l'ortodòxia. Abbeville convocà el Concili Provincial de Lleida de març de 1229 i tingué un paper decisiu en l'aplicació dels decrets conciliaris, en particular en la convocatòria i celebració anual dels sínodes diocesans.¹⁵ L'obra reformista d'Abbeville fou represa per l'arquebisbe de Tarragona Pere d'Albalat, el qual entre 1239 i 1250 convocà no menys de deu assemblees provincials i dedicà tots els seus esforços a la lluita contra els propagadors de les doctrines càtares i valdeses, la inquisició dels quals encomanà a l'orde dominicà.¹⁶

D'altra banda, els concilis provincials de 1229, 1239 i 1243 i el sínode de Barcelona de 1241 recordaren la disposició del Concili IV del Laterà que prescrivia als bisbes l'exercici anual de l'ofici de visita a les parròquies de les seves diòcesis; fou aleshores quan les esglésies diocesanes començaren a utilitzar de manera més o menys sistemàtica un dels instruments més eficaços de reforma i de control social: la visita pastoral.¹⁷

10. ACB, 1-1-2388; 1-1-2258 (any 1185).

11. «...totum decimum quod spirituale est...» (ACB, 1-1-1802, any 1292); «...decimam quam spiritualem est» (ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, perg. 1830, any 1293); «...totam decimam spiritualem seu comunem...» (ACA, Diversos Patrimonials, Sentmenat, Inv. 8, II, perg. MI, any 1300).

12. Alguns exemples d'alliberaments de delmes «retinguts» per part dels barons a Flocel SABATÉ I CURULL, «Església, religió i poder a l'Edat Mitjana», a Lourdes PLANS (dir.), *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. Actes del IV Congrés de la CCEPC. Vic, 20 i 21 de febrer de 2004*, Valls, Coordinadora de Centres de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Universitat de Vic, Cossetània Edicions, 2005, p. 30. L'estudi de Thomas W. BARTON, «Constructing a diocese in a post-conquest landscape: a comparative approach to the lay possession of tithes», *Journal of Medieval History*, núm. 35 (2009), p. 1-33, mostra, tant a Lleida com a Tortosa, l'existència d'onades de restitucions de delmes els anys 1202-1205, 1211, 1216-1217 i 1224-1225.

13. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968, p. 232-233.

14. He analitzat aquest episodi a «La submissió del comte Hug IV d'Empúries i de la noblesa emporitana a l'Església de Girona (1226-1229): una repercussió de la croada albigea liderada per Lluís VIII, rei de França, a Catalunya», a Lourdes PLANS (dir.), *Església, societat...*, p. 139-154.

15. Sobre la missió de Jean d'Abbeville i les reaccions que provocà, vegeu Peter LINEHAN, *La Iglesia española y el Papado en el siglo XIII*, Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 1975, p. 17-47.

16. Peter LINEHAN, *La Iglesia española...*, p. 34, 49-55 i 62-70.

17. Tot i que desconeixem la freqüència i la regularitat amb què els bisbes practicaren l'ofici de visita, atès que els actes conservats per al segle XIII són excepcionals i tardans i a la majoria de diòcesis catalanes no disposem de sèries de llibres de vi-

Poc després del Concili IV del Laterà, els monestirs benedictins exempts de la jurisdicció ordinària, federats entorn de l'abadia de Sant Cugat del Vallès, ja havien començat a reunir-se i a posar en marxa un ambiciós programa de reformes administratives amb l'objectiu de redreçar la difícil situació financera que travessaven. A partir de 1220, els capítols provincials de la congregació benedictina i les visites dels abats de Sant Cugat del Vallès a les abadies filials prengueren mesures que afectaven tant l'organització interna dels monestirs com l'administració dels temporals monàstics: la creació dels càrrecs de cellerer i paborde i d'altres oficis especialitzats allà on no existien; l'establiment d'un sistema jerarquitzat d'auditories comptables entre els diferents càrrecs per tal de controlar la despesa i evitar la malversació de fons; el control de les alienacions del temporal, amb l'objectiu d'evitar la patrimonialització de béns i rendes per part dels oficis monàstics i la dilapidació del patrimoni eclesiàstic;¹⁸ la redacció de cartularis a partir del trasllat de les escriptures i privilegis referents als béns i possessions dels monestirs;¹⁹ la confecció de capbreus *iurata et completa* de les honors, possessions, drets i rendes dels monestirs;²⁰ la fiscalització de les tasques recaptadores dels batlles locals, i el recurs a la justícia pròpia contra els tinents per a forçar-los a pagar les rendes degudes i a complir les seves obligacions contractuals.

Aquestes reformes no foren, però, un fenomen exclusiu dels monestirs benedictins, per bé que l'arxiu de Sant Cugat del Vallès i dels seus monestirs filials permet de documentar-les en tota la seva amplitud.²¹ Entre 1225 i 1260, de manera general les grans senyories eclesiàstiques, monàstiques i capitulars, i els ordes militars, recorregueren intensament a la capbreuació dels seus dominis, al processament dels seus homes i, quan convingué, a la violència contra els tinents recalitrants, per a instaurar un ordre que presentava trets tan innovadors com la generalització de la servitud entre la pagesia de mas o el cobrament dels lluïsmes dels establiments i dels contractes d'esponsalici.

sites fins a començaments del segle XIV: Peter LINEHAN, *La Iglesia española...*, p. 88; Josep BAUCCELLS I REIG, *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII y XIV (1200-1344)*, vol. I, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals, 2004, p. 176-177, 275; Lluís MONJAS MANSO, «Visites pastorals: de l'època medieval a la vigília del Concili de Trento», a Joaquim M. PUIGVERT (ed.), *Les visites pastorals dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques de Girona, 2003, p. 45-47.

18. Per a una visió de conjunt d'aquestes reformes, vegeu Pere BENITO I MONCLÚS, «Crisi i reforma del règim econòmic intern de les comunitats monàstiques benedictines. Les *Consuetudines* de Sant Cugat del Vallès (circa 1223) com a model dins la província Tarraconense», a *Abadies, cartoixes, convents i monestirs. Aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses (segles XIII al XIX). XXII Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, del 19 al 21 de novembre de 2003*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, 2004, p. 225-242.

19. La recapitulació de les constitucions de la Congregació Claustral Tarraconense ordenades l'any 1361 per l'abat Pere Busquet de Sant Cugat del Vallès per a reformar les abadies i priorats exempts de l'orde benedictí conté una disposició relativa a l'obligatorietat dels monestirs de confegir llibres cartularis que podria pertànyer al nucli originari de les constitucions dels capítols provincials: «statuimus, quod omnes cartae et privilegia in quaternis pergamenorum translantentur, et inde libri fiant; et originalia magis utilia, cum magna cautela custodiantur; ut cum necesse fuerit cartam videre vel habere, ad librum recurratur in quo instrumentum, quod necessarium fuerit, poterit inveniri.» Vegeu Antoni M. TOBELLA, «La Congregació Claustral Tarraconense i les diverses recapitulacions de les seves Constitucions provincials», a *Catalonia Monastica*, vol. II, Monestir de Montserrat, 1929, p. 182.

20. Antoni M. TOBELLA, «La Congregació Claustral Tarraconense...», a *Catalonia Monastica*, vol. II, p. 182.

21. Sobre la primera documentació referent al capítol provincial de monestirs benedictins, el que després s'anomenaria Congregació Claustral Tarraconense, vegeu Antoni M. TOBELLA, «Dues actes capitulars dels anys 1227 i 1229», a *Catalonia Monastica*, vol. I, Monestir de Montserrat, 1927, p. 131-145; Antoni M. TOBELLA, «La Congregació Claustral Tarraconense...», a *Catalonia Monastica*, vol. II, p. 111-251; Antoni M. TOBELLA, «Cronologia dels capítols de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana», *Analecta Montserratensia*, núm. X (1964), p. 221-398; Antoni M. TOBELLA i Anscari MUNDÓ, «Documents del primer segle de la Congregació Claustral Tarraconense», *Analecta Montserratensia*, núm. X (1964), p. 399-455.

EL PAPER DELS JURISTES

Com calia esperar, durant el segon quart del segle XIII es multiplicaren els conflictes verticals, entre senyors, batlles i homes propis, però també proliferaren contenciosos horitzontals entre senyories eclesiàstiques (monestirs, canongies i ordes militars) i entre senyories eclesiàstiques i senyors laics (nobles i castlans) per a la delimitació de drets i rendes de diversa naturalesa sobre territoris, ciutats, viles, masos, terres i homes;²² i sorgiren contenciosos a l'interior mateix de l'Església, entre el poder episcopal, d'una banda, i els monestirs, els ordes militars —templers i hospitalers— i els ordes mendicants, d'altra banda, per la pretensió dels bisbes d'exercir la seva jurisdicció sobre les cases religioses exemptes situades dins de les seves diòcesis.²³

En la resolució d'aquests contenciosos, intervingueren juristes eclesiàstics de renom, formats en dret romà a l'estudi de Bolonya, els quals amb la seva jurisprudència i les seves obres escrites contribuïren de manera decisiva a forjar un nou ordre jurídic basat en la conciliació entre el dret comú, el dret feudal i el dret consuetudinari, l'harmonització de les relacions feudals i emfitèutiques, la separació entre la senyoria de la terra o senyoria alodial i la senyoria territorial, jurisdiccional o de castell termenat,²⁴ la distinció entre alta i baixa justícia, mer i mixt imperi, conceptes que resulten familiars als historiadors de la baixa edat mitjana però que serien difícilment comprensibles per als homes que visqueren abans de 1200, i la clarificació de la geografia del dret consuetudinari amb la distinció entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova. En aquesta comesa, la figura del canonge de la seu de Barcelona Pere Albert i la seva obra principal, el *Tractatus de consuetudinibus Cathalonie inter dominos et vassallos*, conegut en la seva versió catalana amb el títol de les *Commemoracions*, i altres que li han estat atribuïdes com els *Costumes de Catalunya*, ocupa un lloc central,²⁵ però seria injust oblidar la tasca d'altres canonges, companys seus, com Vidal de Canyelles, Arnau de Gurb i

22. John WEI, «Two Letters of Honorius III to Catalonia», *Ausa*, vol. xxii, núm. 155 (2005), p. 83-92. Josep M. SALRACH, «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)», *Hispania*, núm. 57/3, 197 (1997), p. 1009-1048. Els judicis en què intervingué Pere Albert són una bona mostra de la diversitat de causes i contenciosos de l'època: Elisabet FERRAN i PLANAS, *El jurista Pere Albert i les «Commemoracions»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006, p. 83-118.

23. Com el que enfrontà entre 1211 i 1251 la seu de Barcelona i el monestir de Sant Cugat del Vallès, per la pretensió del bisbe de sotmetre l'abadia benedictina, fins aleshores exempta de la seva jurisdicció (Josep BAUCELLS i REIG, «Qüestions sobre l'exempció episcopal d'alguns priorats de Barcelona diòcesi (s. XIV) i del monestir de Sant Cugat del Vallès (s. XI al XIV)», a *I Colloqui d'Història del monaquisme català*, vol. 1, Santes Creus, 1967, p. 21-61), o el que el 1227 enfrontà la canònica de Solsona i el bisbat de Lleida pel cadàver del vescomte de Cardona (Flocel SABATÉ i CURULL, «Església, religió i poder a l'Edat Mitjana», a Lourdes PLANES (dir.), *Església, societat...*, p. 31).

24. El concepte de «senyoria de la terra», que utilitzo com a equivalent de la «seigneurie foncière» francesa i de la «signoria fondiaria» italiana, és una creació de la historiografia moderna, però obeeix a una realitat jurídica forjada a partir del segle XIII, la d'una senyoria basada en el domini de la terra i dels homes que hi vivien, diferenciada i sovint contraposada a la senyoria territorial, jurisdiccional o de castell termenat. Insisteixo en aquesta qüestió perquè des dels anys setanta la historiografia peninsular ha utilitzat, al meu entendre de manera incorrecta, l'expressió «senyoria territorial» com a equivalent de senyoria domini-cal o «senyoria de la terra» i com a realitat contraposada a la senyoria castral i jurisdiccional, que curiosament tenia el territori com a fonament jurídic de la seva definició, donant lloc a una confusió terminològica difícil d'esmenar. Les reflexions de les historiografies italiana i francesa sobre la terminologia de la senyoria són, en aquest sentit, especialment clarificadores: Klaus SCHREINER, «Signoria fondiaria: un concetto moderno per una realt  medieval», a Gerhard DILCHER i Cinzio VIOLANTE (ed.), *Strutture e trasformazioni della signoria rurale nei secoli X-XIII*, Bolonya, Il Mulino, 1996, p. 83-119; Cinzio VIOLANTE, «La signoria rurale nel contesto storico dei secoli X-XII», a Gerhard DILCHER i Cinzio VIOLANTE (ed.), *Strutture e trasformazioni...*, p. 15, i Cinzio VIOLANTE, «La signoria rurale nel secolo X: proposte tipologiche», a *Il secolo di ferro: mito e realt  del secolo X. XXXVIII Settimana di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo. Spoleto, 19-25 aprile 1990*, Spoleto, 1991, vol. I, p. 329-385.

25. Com ha demostrat darrerament Elisabet FERRAN i PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, pèssim.

Ferrer de Llor, que intervingueren en nombrosos judicis de l'època.²⁶ En el meu estudi sobre la senyoria al comtat de Barcelona, vaig documentar altres juristes menys coneguts, la majoria eclesiàstics, que, juntament amb els jutges nomenats per les corts dels veguers, actuaren de manera reiterada en les causes promogudes pel monestir de Sant Cugat i altres abadies de la congregació benedictina, la seu de Barcelona i les comandes del Temple i de l'Hospital, dictant sentència, assistint els jutges o arbitrants compromisos. Entre ells sobresurten l'ardiaca de la seu de Barcelona Ramon de Pertegàs, Berenguer de na Rosseta i Bernat de Font Amanci, que intervingué de manera gairebé exclusiva en les causes del monestir de Sant Cugat, Ferrer de Manresa, Arnau de Sanauja, i els canonges de la seu de Barcelona Bertran Delfi, Ferrer de Torrent Mal, Arnau de Gualba, Bertran de Sant Cristòfol i Pere d'Illa.²⁷

Les sentències que dictaren, no sempre favorables a les parts demandants, mostren que aquests jutges de formació romanista actuaren, per damunt de tot, com a professionals. Escrupolosament respectuosos amb la mecànica del procés romanocanònic —que en aquesta època s'imposà com a procediment judicial de resolució de conflictes en l'àmbit de les jurisdiccions eclesiàstiques—, reberen els testimonis, ponderaren les declaracions i les al·legacions de cadascuna de les parts, examinaren les proves o documents escrits i, assessorats per una assemblea de «prudents» o «savis» (juristes, doctors en dret), dictaren sentència.²⁸

La historiografia del dret no exagera, per tant, quan afirma que aquests juristes, formats a Bolonya, foren els veritables artífexs de les transformacions polítiques i jurídiques del Principat en aquesta època.²⁹ No hi ha dubte que en la seva comesa de donar resposta al seguit de contenciosos de diversa naturalesa que se suscitaren durant l'etapa conflictiva que va del segon decenni del segle XIII a 1260 i d'evitar fractures socials, contribuïren a forjar un nou ordre jurídic que afectava de ple, entre altres àmbits, les relacions entre els senyors, els gestors i administradors dels seus dominis i els seus homes. De fet, amb la seva jurisprudència i les seves obres, foren, gairebé en solitari, els grans creadors i codificadors de dret feudal, senyorial, consuetudinari i emfiteutic durant el llarg buit legislatiu que va de la constitució de 1211 sobre l'emfiteusi a les Corts de Barcelona de 1283, que legislaren per primera vegada sobre la remença, etapa durant la qual la confrontació d'interessos entre els estaments de la terra entorn d'aquestes qüestions impedí arribar a acords que poguessin erigir-se en llei.³⁰

El període que va de 1210 a 1260 fou, per tant, cabdal en l'evolució de la senyoria com a conseqüència principalment de les reformes administratives endegades per l'Església i pels instituts religiosos i els ordes militars. Durant aquesta etapa, a la Catalunya Vella, precipitaren alguns dels canvis i tendències que ja s'havien iniciat o apuntat durant l'etapa de Pere I i que acabaren per configurar la

26. Joaquim Miret i Sans donà a conèixer un total de cent dinou escolars que estudiaren a Bolonya entre els anys 1218 i 1229. Entre ells, figuren Vidal de Canyelles, Arnau de Gurb i Ferrer de Llor, que també foren canonges de la seu de Barcelona i amb els quals Pere Albert tingué relació. Cf. Joaquim MIRET I SANS, «Escolars catalans al estudi de Bolonia en la XIII^a centuria», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 8 (1915), p. 137-155; Elisabet FERRAN i PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 62.

27. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 504-509 i 536-547 (taules 20-22).

28. Josep M. SALRACH, «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)», *Hispania*, núm. 57/3, p. 1041-1048; Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 507.

29. Antonio PÉREZ MARTÍN, «El *ius commune*: artificio de juristas», a Tomàs de MONTAGUT (ed.), *Història del pensament jurídic*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1999, p. 69-93.

30. Sobre les *Commemoracions* de Pere Albert i el seu pensament jurídic, vegeu Elisabet FERRAN i PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 20 i 143-256.

senyoria tal com la coneixem als segles XIV i XV: l'asserviment de la pagesia; l'alliberament dels alous i dominicatures eclesiàstics de la justícia castlana; la configuració d'una «justícia de la terra» diferenciada del mer i mixt imperi o jurisdicció civil i criminal que s'exercia dins el marc del territori o districte castral; la trajectòria divergent de les viles mercat respecte de les senyories rurals estructurades de manera prevalent en unitats de tipus mas; el recurs sistemàtic dels senyors de la terra a la capbreuació i a la justícia com a via per a la instauració i el manteniment del règim senyorial, i el desenvolupament i difusió de l'emfiteusi, inicialment limitada als territoris periurbans.

Tots aquests canvis beneficiaren les senyories eclesiàstiques i reforçaren l'ordre sobre el qual monestirs, canongies i ordes militars havien bastit l'administració del seu temporal des del segle XII, de manera que a les senyories territorials no els quedà altra opció que emular-lo.³¹ És lògic, doncs, que apareguin com una continuació o evolució lenta d'unes pràctiques de gestió que aquestes senyories ja exercien dins dels seus dominis amb anterioritat, més que no pas com a transformacions radicals i traumàtiques. Això no obstant, sota l'aparença de continuïtat, aquestes mateixes pràctiques documenten canvis fonamentals en qüestions tan importants com la dependència personal, l'estatus de la pagesia, el recurs a la justícia, la remença o els orígens i l'etapa inicial de desenvolupament de l'emfiteusi, canvis que tot seguit analitzarem amb una mica més de deteniment.

SERVITUD I JUSTÍCIA DOMINICAL

Un primer tombant en la història de la senyoria tingué lloc entre els darrers anys de la dotzena centúria i els dos primers decennis del segle XIII, durant el regnat de Pere I i els convulsos anys de la minoritat de Jaume I, fins a 1220 aproximadament. Durant aquesta etapa, les senyories eclesiàstiques aconseguiren alliberar de la justícia castlana els habitants dels seus alous i dominicatures inclosos dins dels districtes controlats pels nobles i pels seus feudataris, tancant una llarga lluita que havia enfrontat els senyors de la terra i els senyors del territori per l'exercici de la justícia al damunt dels homes propis i la percepció dels drets que se'n derivaven. Els senyors de la terra convertiren la justícia en un element més del domini sobre la terra i sobre els homes que hi vivien, de tal manera que l'any 1205 el paborde de Palau-solità de Sant Cugat podia sostenir en un judici que era un costum general que el monestir percebés en els seus masos i bordes «servitia, et hostes, et intestaciones, et exorchias, et percusiones, firmancias et estachamentos», és a dir, tot el conjunt de drets de natura jurisdiccional.³²

Aquest procés té dues cares indissociables: d'una banda, la configuració d'una justícia dominical o alodial,³³ derivada de la tinença de la terra, diferenciada i independent de la justícia territorial, controlada pels senyors dels castells i els seus castlans, per les grans senyories eclesiàstiques en els territoris on gaudien de plena immunitat i, dins del domini reial, pels veguers i els seus agents; i de l'altra, l'asserviment de la pagesia, la conversió dels pagesos tinentes en homes propis i solius dels senyors de la terra.

31. L'adopció per part dels senyors de castells i *domus* de pràctiques administratives i de gestió fins aleshores exclusives de les senyories eclesiàstiques, dels ordes militars i del domini reial es produí de manera progressiva a partir de mitjan segle XIII. Vegeu Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 482 i 598.

32. ACA, CSC, f. 324, doc. 966, còpia del s. XIII, ed. Josep RIUS I SERRA, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1945-1947, vol. III, p. 371-373, doc. 1252.

33. Traduïm el concepte de «justice foncière» àmpliament utilitzat per la historiografia francesa. Cf. Robert BOUTRUCHE, *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, París, Les Belles Lettres, 1947, p. 72-73; Henri DUBLED, «La justice au sein de la seigneurie foncière en Alsace du XIe au XIIIe siècle», *Le Moyen Âge*, tom 66, 4a sèrie, t. 15 (1960), p. 217-257.

La justícia de la terra, a diferència de la jurisdicció territorial, tenia per objecte les relacions entre els senyors i els homes propis habitants dels seus dominis en tot allò referent a la detenció de la tinença. Prerrogativa clau de l'exercici de la justícia dominical era la facultat del senyor d'exigir al vassall o tinent ferma de dret, és a dir, el lliurament de penyores o ostatges al començament del judici, cosa que equivalia al reconeixement de la seva jurisdicció damunt del feu o de la tinença. Els senyors de la terra pogueren exigir ferma de dret als seus homes propis i solius en virtut de l'usatge *Omnes homines*, que prescrivia que tot vassall estava obligat a fermar dret al seu senyor pel feu que tenia per ell quan li ho demanava.³⁴

El reconeixement de la jurisdicció del senyor de la terra era un pas necessari perquè aquest pogués nomenar la persona idònia que havia de fallar les qüestions que se suscitésin entre ambdues parts. Corresponia al senyor de la terra donada en feu o a precari nomenar jutge per a resoldre les diferències sorgides arran del compliment de les obligacions inherents a la detenció del feu o de la tinença.

L'existència d'una justícia dominical es trobava ja implícita en les primeres precàries que prohibien als receptors de no reconèixer cap altre senyor, batlle o jutge que no fos el senyor de la terra.³⁵ Ara bé, la primera formulació teòrica d'una justícia dominical diferenciada del «mer i mixt imperi», en la terminologia romanista emprada a Catalunya a partir del segle XIII,³⁶ correspon a Pere Albert. Segons el *Tractatus de consuetudinibus Cathaloniae inter dominos et vassallos*, la jurisdicció del senyor dominical derivava de la solidesa del seu home o vassall soliu. El senyor soliu havia de ser jutge del seu home o vassall per raó de la seva persona i dels béns que tenia per ell en feu; aquesta jurisdicció no comprenia, però, el «mer i mixt imperi», que corresponia a la «potestat» de la terra, concepte que remet a la idea d'autoritat investida de poder públic sobre el territori.³⁷

Des d'un punt de vista fiscal, la justícia de la terra comprenia la percepció de les *firmamenta* o *stachamenta*, és a dir, les quantitats obtingudes per la ferma de dret dels homes en iniciar els plets,³⁸ els ingressos obtinguts durant els processos (*placita*), els drets per l'execució de les sentències, les penes o multes per l'incendi de la casa del pagès (*arsina*, cat. àrsia) i les confiscacions de béns mobles i semovents sobre el patrimoni dels homes que morien intestats, és a dir, sense haver nomenat hereus legalment (intesties), o sense descendència (eixorquies), drets de justícia penal que, juntament amb les multes pels adulteris de les dones (les cugucies o *adulteria*), i les penes per assassinats (*homicidia*) i robatoris (*furta*), passaren a formar part del conjunt de drets que gravaven el feu o la tinença servil i a ésser popularment coneguts com a «mals usos».³⁹

34. Us. 23: *Omnes homines*, ed. Josep ROVIRA I ERMENGOL (ed.), *Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*, Barcelona, Barcino, 1933, p. 212-213 i 282.

35. Roland VIADER, «Remarques sur la tenure et le statut des tenanciers dans la Catalogne du XIe au XIIIe siècle», *Annales du Midi*, vol. 107, núm. 210 (abril-juny 1995), p. 153; Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 495-496.

36. Per a una definició dels termes mer i mixt imperi, jurisdicció civil i criminal, alta, baixa i mínima jurisdicció, vegeu Josep M. FONT I RIUS, «Mero y mixto imperio», a *Diccionario de Historia de España*, vol. II, Madrid, Gredos, 1968, p. 1024; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 359-361; Coral CUADRADA MAJÓ, «Sobre el mer i mixt imperi als senyorijs feudals de la Catalunya Vella (segle XIV)», *Mayurqa*, núm. 22 (1989), p. 199-211.

37. «Commemoracions de Pere Albert», ed. Josep ROVIRA I ERMENGOL (ed.), *Usatges de Barcelona...*, p. 195-195; Elisabet FERRAN I PLANAS, *El jurista Pere Albert...*, p. 159-162.

38. Eulalia RODÓN BINUE, *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña*, Barcelona, Escuela de Filología del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957, p. 102, considera ambdós termes gairebé com a sinònims, tot i que *estacamentum* sembla emprar-se més en el sentit de dret o ingrés senyorial.

39. Sobre els drets de justícia com a índex de servitud, vegeu Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud...*, p. 128-131.

VILES I SENYORIES RURALS: TRAJECTÒRIES DIVERGENTS I CONTRASTOS REGIONALS

Les eixorquies i les intesties no tan sols esdevingueren un tret característic de la senyoria de la terra allà on aquesta no coincidia amb la senyoria jurisdiccional o de castell termenat, sinó que, a més, a partir de finals del segle XII, foren, juntament amb la remença, una de les causes principals de la trajectòria divergent entre la senyoria rural i la senyoria de les viles mercat a Catalunya.

A les senyories rurals, demogràficament afeblides a partir de mitjan segle XII pel moviment migratori a les viles i per les greus mortaldats del període 1160-1230, les intesties i les eixorquies esdevingueren una de les principals fonts d'ingressos senyorials. Per a la pagesia tinent i per als propietaris urbans, aquestes exaccions tenien, com ha demostrat Gaspar Feliu, un gran impacte econòmic, directe i indirecte. De manera directa, implicaven la confiscació d'entre la tercera part i la meitat de l'herència del difunt. De manera indirecta, penalitzaven els traspassos d'herències a cosins o parents col·laterals dels difunts, tot limitant l'enriquiment de les famílies supervivents, com ho mostra clarament la sentència que l'any 1203 prohibí als hospitalers d'exigir intesties i eixorquies als habitants de Sant Celoni amb ascendents, descendents o col·laterals fins al tercer grau.⁴⁰

Per aquest motiu, ambdós mals usos, associats generalment a la cugucia i, ocasionalment també, a l'arsia, foren l'objecte principal de les primeres reivindicacions comunitàries enfront del poder senyorial i a partir de 1170 moltes comunitats vilatanes, aprofitant les necessitats financeres de la monarquia i dels senyors, reeixiren a obtenir privilegis que en limitaven l'abast o que n'establien la supressió o redempció.⁴¹

Seguint l'exemple d'Alfons el Cast, que ja havia enfranquit d'eixorquia Barcelona (1163) i Girona (1194), Pere el Catòlic i Jaume I, necessitats de numerari per a finançar les seves campanyes i interessats a fomentar el repoblament de les viles reials després de períodes de mortalitat excepcional i, per motius geoestratègics, les fronteres dels comtats septentrionals del Rosselló i la Cerdanya,⁴² alliberaren de mals usos nombroses viles i algunes comunitats rurals del seu patrimoni.

Pere el Catòlic enfranquí d'eixorquia Vilafranca de Conflent (1207),⁴³ confirmà el privilegi d'alliberament d'eixorquia, intestia i cugucia a Cervera (1209)⁴⁴ i alliberà d'intestia i eixorquia Salses i Sant Llorenç de la Salanca (1213).⁴⁵ El comte Nunó Sanç seguí als comtats nord-pirinencs la mateixa política del seu predecessor, eximint d'eixorquia i intestia Vinça (1218), d'eixorquia Cornellà de Conflent (1230), i ampliant el privilegi atorgat a Vilafranca amb l'exempció d'intestia (1236).⁴⁶ El comte

40. Josep Maria PONS I GURI, «Sentència arbitral sobre lluísmes, subestabliments i altres drets emfitèutics a Sant Celoni», *Archivo Histórico Fidel Fita*, circular núm. 8 (març 1961), p. 2-11; Josep Maria PONS I GURI, *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, vol. III, Barcelona, Fundació Noguera, 1989, p. 237-247.

41. Els exemples de supressió de mals usos són nombrosos a la Catalunya Nova: Gaspar FELIU, «El pes econòmic de la remença i dels mals usos», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 22 (1992), p. 148, nota 10, i Gaspar FELIU, «Els antecedents de la remença i els mals usos», *Quaderns de la Selva*, núm. 13 (2001), p. 218-219.

42. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I, Madrid, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1969, p. 629-641; vol. II, Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1983, p. 244-245.

43. Julien Bernard ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660*, Perpinyà, Ch. Latrobe, 1874, p. 91-92.

44. AHCC, Llibre de Privilegis, 1209 febrer 3, f. 1v-2v, ed. Max TURULL I RUBINAT, «Intercanvi comercial, fira i mercat a Cervera entre 1136 i 1392», *Miscel·lània Cerverina*, núm. 7 (1991), p. 21.

45. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 330-336, doc. 237-238.

46. Julien Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 114-115, 130 i 143-144.

Hug IV d'Empúries, per la seva banda, l'any 1226 atorgà una carta d'alliberament de cugucia i eixorquia en favor dels seus súbdits.⁴⁷

Jaume I eximí dels tres mals usos Terrassa (1228),⁴⁸ Caldes (1229),⁴⁹ Igualada (1235),⁵⁰ Prats de Molló (1242),⁵¹ Puigcerdà (1243),⁵² Vilafranca de Conflent (confirmació d'exempció, 1243),⁵³ Sant Martí Sesgueioles (1245),⁵⁴ Vinçà (1245),⁵⁵ Sant Joan les Fonts (1253),⁵⁶ Cardedeu (1262)⁵⁷ i Figueres (1267).⁵⁸ Templers i hospitalers, nobles i institucions eclesiàstiques foren més reticents, però acabaren accedint a les demandes dels vilatans a Martorell (1203),⁵⁹ Granollers (1252),⁶⁰ Cervelló (1267)⁶¹ i a moltes altres viles, sovint després de llargs contenciosos i en algun cas rere violentes revoltes.⁶²

No es pot afirmar, per tant, que des del temps d'Alfons el Cast els monarques i els comtes independents seguissin dins dels seus dominis, eminentment urbans, una política senyorial diferent de la de les senyories eclesiàstiques i nobiliàries, sinó que el que s'inicià vers 1160 i s'accelerà a partir del darrer decenni de la dotzena centúria fou una trajectòria divergent entre viles i senyories rurals com a conseqüència de la desigual capacitat econòmica de les elits locals per a negociar i arrancar privilegis fiscals dels seus senyors, fos quina fos la condició d'aquests. A més, reis i comtes compartien amb els estaments de la terra una voluntat deliberada d'afavorir el creixement demogràfic i el desenvolupament industrial i mercantil de viles i ciutats, especialment a les zones de frontera.

A aquesta evolució divergent que beneficiava els habitants de les viles franques en detriment dels pagesos de mas, s'hi afegí un important contrast geogràfic o territorial. Amb la protecció i el guiatge que l'any 1209 Pere I atorgà als habitants i futurs pobladors dels dominis del monestir de Sant Cugat del Vallès «des del riu Llobregat fins a Tarragona»,⁶³ el Llobregat quedà fixat com una frontera jurídica entre la regió del Penedès, sotmesa al fur de Vilafranca del Penedès, i la regió del Vallès que, igual

47. Santiago SOBREQÜÉS, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Teide, 1957, p. 84.

48. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 360-361, doc. 253, i p. 595; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, p. 73-74.

49. Arxiu Municipal de Caldes, 1363, citat per Jaume VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 236.

50. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 380-381, doc. 263.

51. Julien Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 164-166; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 153.

52. Julien Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 166-167; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 158.

53. Julien Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 168; Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 406-407, doc. 280; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 158.

54. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 412-413, doc. 284.

55. Julien Bernard ALART, *Privilèges et titres...*, p. 177; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 174.

56. Ramon GRABALOSA, *Les valls d'Olot. La plana d'en Bas i terres de Banyà*, Granollers, Montblanc-Martín, 1975, p. 52.

57. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 9v; Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 597.

58. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 464-467, doc. 316; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 399.

59. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. II, p. 692-693 (doc. 401) i 701-702.

60. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 436-438, doc. 297; Jaume VILAGINÉS, *El paisatge, la societat...*, p. 236.

61. Josep M. FONT I RIUS, *Cartas de población...*, vol. I, p. 462-464, doc. 315.

62. L'agost de 1235 els habitants d'Arles, al Vallespir, es revoltaren contra l'abat de Santa Maria per raó dels mals usos i d'altres exaccions. Cf. Paul H. FREEDMAN, «Servitude in Roussillon», a *Les formes de la servitude. La servitude dans les pays de la Méditerranée Occidentale chrétienne (Mélanges de l'École Française de Rome, tom 112-2)*, Roma, École Française de Rome, 2000, p. 876.

63. ACA, CSC, f. 111v, doc. 375, ed. Josep RIUS I SERRA, *Cartulario de Sant Cugat...*, p. 392-393, doc. 1274.

que la resta de la Catalunya Vella (exclosos els comtats de Rosselló i de Cerdanya),⁶⁴ evolucionà cap a l'extensió de la servitud sobre la pagesia de mas.

El privilegi reial de 1209 sancionava, de fet, una frontera entre dos grans models de tinença pagesa que ja funcionava força abans. L'any 1215, els monjos de Sant Llorenç del Munt reclamaren al batlle de Guillema de Castellvell la restitució d'un home de Matadepera, fugitiu de la justícia monàstica, adduint que «era un costum observat des de feia molt de temps que els homes de Matadepera i, en general, els habitants dels dominis del monestir del Llobregat ençà eren serfs.»⁶⁵ I encara l'any 1241, un tinent de Sant Cugat del Vallès anomenat Arnau Cortils, habitant de Sant Cugat Sesgarrigues, argumentà en un procés l'existència d'un costum específic del Penedès, observat durant més de quaranta anys, que impedia als senyors de demanar als seus tinents el lluïsmo dels contractes d'esponsalici,⁶⁶ és a dir, la ferma d'espoli, dret considerat per Pere Albert característic de la servitud a la Catalunya Vella junt amb la remença.⁶⁷

El contrast entre una Catalunya Vella on els pagesos i els fills de pagesos no podien marxar dels masos sense redimir-se dels seus senyors solius i una Catalunya Nova on els pagesos i els fills de pagesos solius podien partir i anar allà on volguessin, separades pel riu Llobregat, era, per tant, una realitat plenament consolidada a mitjan segle XIII quan Pere Albert escrigué les *Commemoracions*.

Però la Catalunya Vella no era un tot homogeni; al seu interior es produïa també un marcat contrast entre les viles, situades al marge del sistema de redempcions personals, i les senyories rurals, estructurades en unitats tipus mas. Els habitants de les viles franques del domini reial gaudien de llibertat personal per a traslladar-se allà on volguessin sense haver de redimir-se de cap dependència personal. Les viles oferien, a més, la ciutadania i els beneficis dels seus drets i franquesses col·lectius als nouvinguts que demostressin que havien estat habitants durant un any i un dia,⁶⁸ cosa que les convertia en refugi potencial de malfactors i remences fugitius.⁶⁹

L'atracció que les viles franques i les noves fronteres de la Corona d'Aragó oferien a la població pagesa tingué conseqüències extremament nocives per a les senyories rurals de la Catalunya Vella, demogràficament afeblides per tota una successió de greus mortaldats els anys 1160-1161, 1166-1168, 1172-1176, 1193-1197, 1202, 1210-1212, 1214, 1225-1226, 1229-1230, 1235, 1243-1244 i 1248-1250.⁷⁰

Una font poc explorada, la documentació de caràcter judicial, mostra que la crisi del món rural, amb l'abandó de les explotacions agràries i la concentració de masos i terres en mans d'una elit pagesa, entre la gran mortaldat de 1194-1196 i el decenni de 1250 assolí proporcions dramàtiques, probable-

64. Sobre la trajectòria particular dels comtats nord-pirinencs pel que fa a la servitud, vegeu Paul H. FREEDMAN, «Servitude in Roussillon», a *Les formes de la servitude...*, p. 867-882.

65. «Et ex consuetudine diutissime habita in hominibus de Mata de Pera et in aliis hominibus tocius sui honoris citra Lupricatum, repetente sibi firmamentum directi eo cum esset filius cuiusdam sui probi hominis de Mata de Pera et etiam solidus et proprius tenens et habens feudum ab eis» (ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, perg. 396). Paul H. FREEDMAN, «The Llobregat as a frontier in the thirteenth century», a *Miscel·lània en homenatge al pare Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, p. 109-118.

66. ACA, Monacals, pergamins sense procedència, núm. 1074; Sant Cugat del Vallès, perg. 1951.

67. «Commemoracions de Pere Albert», ed. Josep ROVIRA i ERMENGOL (ed.), *Usatges de Barcelona...*, p. 180.

68. «Recognoverunt Proceres» (1283), cap. LIII, ed. Joan MALUQUER VILADOT, *Derecho civil especial de Barcelona y su término*, Barcelona, Imprenta «La Renaixensa», 1889.

69. Sobre aquesta problemàtica, vegeu Lluís To FIGUERAS, «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la remença catalane (XIIe-XIIIe siècle)», a *Les formes de la servitude...*, p. 855.

70. Fins a 1230, he pogut determinar els períodes de mortalitat excepcional a partir del tractament estadístic de la documentació testamentària conservada a Catalunya. Pel que fa a les crisis de 1243-1244 i 1248-1250, em baso en Imma OLLICH, *Camp i ciutat a la Catalunya del segle XIII*, Vic, Eumo, 1988, p. 26-27.

ment comparables només a la crisi de la segona meitat del segle xv.⁷¹ A partir de mitjan segle XIII, s'entrà en una nova fase de represa que enllaçaria amb la plenitud dels primers decennis del segle XIV.⁷² Fins i tot, no és clar que durant la primera meitat del segle XIII les viles i ciutats del Principat aconseguissin compensar les pèrdues generades per algunes epidèmies especialment mortíferes, com les de 1194-1196, 1225-1226 i 1229-1231, i per l'hemorràgia humana cap als territoris conquerits que calia colonitzar.⁷³

Com a conseqüència de la fam i mortaldat de 1194-1196⁷⁴ i de les caresties i mortaldats que se succeïren, gairebé ininterrompudament, durant els tres primers decennis del segle XIII, dins el regnat de Pere I i la minoritat i primera part del regnat de Jaume I (1206-1207, 1209, 1211, 1218-1219, 1226-1228, 1232, 1235 i 1257-1258),⁷⁵ l'economia de les senyories eclesiàstiques i, d'una manera especial, la de les senyories monàstiques, basada en bona mesura en les rendes procedents d'un domini essencialment rural, es veié dramàticament afectada per la crisi de les explotacions familiars, l'endeutament de la pagesia i l'abandó dels masos.⁷⁶

Les senyories eclesiàstiques no foren les úniques perjudicades pel balanç migratori negatiu i per les fams i mortaldats de finals del segle XII i primera meitat del XIII, però sí les primeres i les que més intensament recorregueren a les prerrogatives judicials de què gaudien sobre els homes propis per a fer front a la crisi; prerrogatives que, més enllà dels ingressos fiscals derivats de les causes penals, comprenien instruments directament relacionats amb l'exercici de la justícia: des de la facultat d'obligar els tinents a capbrevar els béns fins a la de processar-los, nomenar jutges, rebre les penyores o fermes de dret, empresonar-los, maltractar-los i emparar i confiscar la tinença.

ABATS I CANONGES CONTRA PAGESOS

En la recapitulació de les constitucions de la congregació benedictina ordenada l'any 1361 per l'abat Pere Busquet de Sant Cugat del Vallès, figura l'obligació dels càrrecs o administradors monàstics de disposar de capbreus *iurata et completa* de totes les honors, possessions, drets i rendes dels

71. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 446-447.

72. Segons les declaracions dels testimonis d'un procés de 1314, la vila de Caldes de Montbui hauria passat d'una fase de despoblament (durant la qual moltes cases romanien buides) a veure incrementada la seva població en una quarta part després de 1284 (segons Guillem Bonós) i en la meitat des de 1264 (segons Bernat Oliver) (ACA, processos en quart, any 1314).

73. Font i Rius ja s'adonà que l'etapa d'institucionalització dels municipis a les principals ciutats catalanes, tant dins el domini reial com dins les jurisdiccions senyorials, coincidí amb la fi de la conquesta valenciana (1244-1245) i la represa del creixement econòmic i demogràfic a Catalunya. Cf. Josep M. FONT RIUS, «Orígenes del règimen municipal de Catalunya», *Anuario de Historia...*, núm. XVII, p. 435.

74. *Cronicó Ripupullense*, II, Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 588, f. 39v.

75. Per a la cronologia de les fams i caresties de la primera meitat del segle XIII: Pere BENITO I MONCLÚS, «Famines sans frontières en Occident avant la conjoncture de 1300. À propos d'une enquête en cours», a Monique BOURIN i François MENANT (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée Occidentale*, Roma, École Française de Rome, 2011, p. 65-79; Antoni RIERA MELIS, «El mercado de los cereales en la corona catalanoaragonesa. La gestión de las carestias durante el segundo tercio del siglo XIII», a Monique BOURIN, John DRENDEL i François MENANT (ed.), *Les disettes...*, p. 87-143.

76. Santa Cecília de Montserrat hagué d'alienar patrimoni l'any 1219 «propter sterilitatem biennii generalem per totam Cathaloniam» (ACB, LA, I, f. 385r-v, doc. 1094). El monestir de Sant Cugat del Vallès es veié obligat a vendre patrimoni almenys en dues ocasions, el 7 de maig i el 23 d'agost de 1225 (ACA, Monacals, perg. sense inventariar, núm. provisional A-357; ACB, LA, I, f. 387r-388r, doc. 1097). En ambdós casos, les alienacions es justifiquen per una situació greu d'endeutament i pel venciment dels terminis de restitució dels deutes, i perquè «l'esterilitat de la terra, les llargues caresties i guerres passades i la crueltat dels homes han fet minvar dràsticament les rendes del monestir.» Encara als anys 1232-1233, els monestirs de Sant Cugat i Ripoll es trobaven gravats per innumbrables deutes: ACA, CSC, f. 411v, doc. 1201, ed. Josep RIUS i SERRA, *Cartulario de Sant Cugat...*, p. 419, doc. 1305; ACA, Hisenda, Ripoll, ms. 204, f. 12, ed. Antoni M. TOBELLA i Anscari MUNDÓ, «Documents del primer segle de la Congregació Claustral Tarraconense», *Analecta Montserratensia*, núm. x, p. 434-435, doc. xx.

monestirs.⁷⁷ Tot i que aquesta constitució, igual que la resta d'ordinacions que integren la compilació, no és datada, hi ha raons per a suposar que pertany al nucli primigeni de constitucions, les que dictaren els primers capítols provincials poc després del Concili IV del Laterà (1215).

Fins als primers decennis del segle XIII, les institucions eclesiàstiques, els ordes militars i el rei havien recorregut a les seves prerrogatives senyoriales per a enquestar de manera selectiva els batlles i els homes dels seus dominis i obtenir un coneixement precís de les seves rendes i propietats. Els testimonis interrogats declaraven sota jurament les possessions i drets que detenien i/o les rendes i els serveis que prestaven als senyors. Aquests primers reconeixements donaren lloc a uns inventaris de drets senyoriales que reproduïen i sintetitzaven els continguts de les declaracions orals. La funció principal d'aquests instruments de gestió de la senyoria era de servir els batlles en les tasques de recaptació de les rendes i els senyors en el control i fiscalització de la gestió dels batlles i la verificació dels comptes que aquests presentaven regularment.

A partir de 1225, però, els abats dels monestirs començaren a exigir als seus homes, de manera generalitzada i individualitzada alhora, reconeixement o confessió sota jurament de les honors que tenien i/o les rendes que satisfien. Quan es tractava de pagesos de mas, el reconeixement de la tinença anava acompanyat d'una confessió de servitud; el tinent es reconeixia home propi, soliu i afocat del senyor de la terra tot comproment-se a satisfer els agrers i censos reconeguts en la confessió i a complir la resta d'obligacions contractuals, en particular l'estatge o residència permanent al mas.⁷⁸

Les senyories eclesiàstiques foren les artífexs d'un nou model de capbreu que ja no es presentava com a taules resum de les possessions de masos i de parcelles i de les rendes que en procedien, aixecades a partir de les declaracions orals de l'enquesta, sinó com la suma de les declaracions individuals del conjunt de titulars de tinençes d'una batllia o de la totalitat del domini efectuades davant de notari. Els capbreus de Santa Maria de Vilabertran de 1249 i 1265 són dos exemples primerencs d'aquest nou model d'inventari; s'hi reproduïen les confessions individuals de cadascun dels homes de la canònica, els quals es reconeixen homes propis, solius i *dominici* de la institució, confessen el mas que tenen i els censos que han de satisfer sobre la base de la tradició oral, del que sabien o havien sentit dir als seus pares, i també de capbreus anteriors.⁷⁹

Aquests nous capbreus, a diferència dels inventaris anteriors, no tenien com a únic objectiu servir d'instrument de gestió als administradors de la senyoria, sinó també fornir als senyors una base legal per a poder actuar, quan calgués i convingués, judicialment contra els pagesos. En mans dels senyors, els capbreus esdevingueren una poderosa eina legal per a emprendre accions judicials contra l'absentisme i la morositat dels pagesos en el pagament de les rendes, en la regularització dels traspassos de les parcelles i el cobrament dels lluïsmes corresponents i, també, a llarg termini, un instrument per a adequar el mas unitat de tributació de rendes a la tinença pagesa.⁸⁰

77. «Praeterea, ne honores monasteriorum valeant occultari vel deperiri, seu aliquo modo ammitti, mandamus quod prelati et omnes administrationem habentes, in ipsos monasterios habeant capibrevia iurata et completa de omnibus honoribus, possessionibus et redditibus in pergamenis»: Antoni M. TOBELLA, «La Congregació Claustral Tarraconense...», a *Catalonia Monastica*, vol. II, p. 182.

78. Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud...*, p. 119-121; Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 599-600.

79. 1249, capbreu de les rendes que la canònica de Santa Maria de Vilabertran percep a la parròquia de Sant Mateu de Vilademires (BC, Arxiu, perg. 9798, 10-I-4). 1265, fragment de capbreu de la canònica de Santa Maria de Vilabertran, procedent de Peralada. Les declaracions conservades corresponen als dominis de Campmany i Mollet d'Empordà (BC, Arxiu, perg. 3123, 4-III-1).

80. Eva SERRA I PUIG, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: Baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona, Crítica, 1988, p. 107; Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 602.

No podem menystenir, d'altra banda, que les capbreuacions i les pràctiques administratives associades als processos de capbreuació (actes de reconeixement i precàries) tingueren un efecte homogeneïtzador tant de les condicions de detenció de la tinença com de la condició jurídica de la pagesia. Les precàries atorgades als pagesos en ocasió de les capbreuacions estengueren l'obligació de residir de manera permanent al mas i la condició d'homes propis i solius del senyor de la terra a tots els titulars de tinençes.

Això no obstant, els processos de capbreuació obeïen a un objectiu preemtori: servir com a instrument de la justícia dominical. En efecte, a partir de començaments del segle XIII, les senyories eclesiàstiques, avançant-se a les reformes administratives impulsades pel Concili IV del Laterà, començaren a utilitzar les seves prerrogatives judicials sobre els homes propis per a fer front als grans problemes econòmics que afligien la senyoria rural: des de la fuga de remences no redimits fins a la concentració de masos rònecs en mans d'una elit pagesa, passant pel mateix abandó dels masos i la caiguda de la renda agrària.

Durant els dos primers decennis del dos-cents es documenten les primeres actuacions judicials eclesiàstiques relacionades amb la dependència personal dels homes i amb les condicions de detenció de la terra: les reclamacions que el cambrer de l'església de Manresa i el monestir de Sant Llorenç del Munt feren de dos remences fugitius els anys 1209 i 1215 i el contenció que el monestir de Ripoll i la seu de Barcelona mantingueren amb alguns ciutadans de Barcelona per la reivindicació de la quota dels lluïsmes. Aquestes primeres actuacions judicials donaren pas a un període extraordinàriament conflictiu de la història de la senyoria rural, la fase més intensa del qual cal situar-la al segon quart del segle XIII.

La documentació processal conservada a l'arxiu del monestir de Sant Cugat del Vallès, el domini monàstic més gran i extens del comtat de Barcelona, il·lustra de manera excepcional el recurs intensiu que, al segon quart del segle XIII, les senyories eclesiàstiques feren de la justícia per a fer front a l'abandó de les explotacions i a la formació d'una elit pagesa que acumulava grans extensions de domini útil. Un conjunt de vint-i-sis actes judicials i trenta-tres judicis o arbitratges referents a vint-i-dos processos oberts entre 1232 i 1261 permet de situar entre 1232 i 1249 el moment més intens d'activitat de la justícia monàstica. A partir de 1261, els nous processos oberts contra els tinents s'espaiaren en el temps i els judicis cediren lloc als laudes i concòrdies com a forma de resolució dels plets, assenyalant l'inici d'una nova fase de distensió en les relacions entre els senyors de la terra i els seus tinents i batlles.⁸¹

L'ofensiva judicial de Sant Cugat del Vallès coincidí amb una profunda reforma administrativa, el màxim exponent de la qual fou la redacció en dues fases (abans de 1212 i entre 1218 i 1246) del cartulari monàstic,⁸² un document que adquireix plena raó de ser precisament en el context de màxima judicialització de les relacions del monestir amb els seus tinents i feudataris.

La redacció en aquests mateixos anys d'altres importants cartularis eclesiàstics catalans com els *Libri Antiquitatum* de la catedral de Barcelona durant el segon terç del segle XIII,⁸³ el primer Cartoral

81. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 506, 508 i 522-547 (taules 16-22).

82. En una primera fase, hom copià documents fins al 1212. En una segona fase, iniciada abans de 1225 (ACB, 1-1-2354) i acabada el 1246 (1249 si tenim en compte dos documents aparentment afegits), hom copià cent vint-i-quatre documents més. Cf. Albert TORRA PÉREZ, «Els cartularis monàstics», a *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn de l'any 1000*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Pòrtic, 1999, p. 251.

83. El darrer document copiat és de 1260. Josep BAUCCELLS I REIG, Àngel FÀBREGA I GRAU, Manuel RIU I RIU, Josep HERNANDO I DELGADO i Carme BATLLE I GALLART (ed.), *Diplomatari de l'Arxiu capitular de la catedral de Barcelona, segle XI*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006, vol. I, p. 54.

de Carlemany de la seu de Girona, per ordre del bisbe Arnau de Creixell, entre 1209 i 1214,⁸⁴ i el *Liber dotationum antiquarum* de la seu de Vic, entre 1216 i 1217 per manament del canonge Gilibert de Mont-ral,⁸⁵ indica que la conflictivitat i la judicialització de les relacions senyoriales no foren ni de lluny un fenomen exclusiu de la seu de la congregació de monestirs benedictins catalans.

De l'examen de la documentació judicial barcelonina es desprèn que entre 1225 i 1260 aproximadament les senyories eclesiàstiques utilitzaren les seves prerrogatives en matèria jurisdiccional bàsicament en dues direccions complementàries: com a mitjà per a recuperar les rendes degudes i garantir l'ocupació dels masos abandonats i la continuïtat de les explotacions, i com a instrument per a lluitar contra la formació, consolidació i transmissió unitària de la tinença ampliada que des de feia almenys tres dècennis duia a terme una elit de pagesos.

La illegalitat de la detenció de les tinençes incorporades al nucli patrimonial fou un argument recurrent en els judicis; les senyories eclesiàstiques acusaren els tinents d'haver comprat o acapat els masos i les parcelles sense comptar amb la seva aprovació amb l'objectiu de recuperar-ne el domini útil i/o de cobrar els lluïsmes de les transaccions pretèrites.⁸⁶ Prenent com a base la constitució de 1211, reclamaren els títols dels drets del tinent sobre els masos i les terres,⁸⁷ denunciaren els tinents que havien alienat, empenyorat o sotsestablert parcelles sense comptar amb la seva aprovació o obviant els seus drets, i acusaren alguns pagesos d'haver destruït els masos per haver-ne desmembrat el parcel·lari.⁸⁸ En alguns casos, hom pretenia recuperar el domini dels masos, però la majoria de vegades l'objectiu era refer les titulacions a fi de salvar formalment els drets senyoriales⁸⁹ i percebre els lluïsmes de les transaccions passades, aplicant retroactivament la constitució de Pere I de 1211.

Unes motivacions semblants mogueren les senyories eclesiàstiques a reclamar en els judicis el dret de subscriure els contractes d'esponsalici, assimilats tècnicament a una hipoteca o obligació de la tinença, i de percebre'n els lluïsmes corresponents. A partir de 1235, i prenent com a base la constitució de 1211, les institucions eclesiàstiques reclamaren una desena part del valor del dot aportat per la muller per la subscripció de l'acte que autoritzava el pagès a garantir-lo amb una part o la totalitat de la tinença i la muller a usufructuar la tinença hipotecada pel marit fins a la devolució del dot i de l'esponsalici.⁹⁰ Aquests judicis documenten la introducció del que es coneixeria com la ferma d'espoli forçada, una exacció que Pere Albert presentaria com a característica de la servitud pagesa a la Catalunya Vella.⁹¹

84. Josep M. MARQUÈS, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1993, vol. I, p. 18.

85. Rafel GINEBRA I MOLINS, «Liber dotationum antiquarum», a *Diccionari d'historigrafia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 718.

86. ACA, Monacals, pergamins sense procedència, núm. 989 i 990. ACA, Monacals, pergamins sense inventariar, núm. A-741 (provisional) i 1125 (del catàleg de Ragà), any 1246.

87. AM, Sant Cugat del Vallès, perg. 228, any 1233; ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, perg. 981, any 1233. ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, perg. 1002, any 1236.

88. ACA, Monacals, pergamins sense inventariar, núm. A-748 (provisional) i 1062 (del catàleg de Ragà).

89. ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, perg. 1054.

90. L'any 1244, Pere de Sant Vicenç reclamà a Arnau de Cortil la desena part dels mil vuit-cents sous aportats com a dot per la seva muller, quantitat per la qual li havia obligat el mas que tenia per ell a la parròquia de Sant Cugat Sessgarriques, d'acord amb el costum de Barcelona (ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, perg. 1951). Dos anys després, reclamà el lluïsmes de l'obligació que Ermessenda havia fet al seu marit Alegret Esquinçà, difunt, del mas Horts. Ermessenda havia obligat a Alegret, per raó de l'esponsalici de sis-cents sous que aquest havia aportat, totes les seves honors i els seus béns mobles, entre els quals el mas Horts que tenia per Sant Cugat i el mas que tenia per Guillem d'Olesa: ACA, Monacals, pergamins sense inventariar, núm. A-737 (provisional) i 1129 (del catàleg de Ragà).

91. «Commemoracions de Pere Albert», ed. Josep ROVIRA I ERMENGOL (ed.), *Usatges de Barcelona...*, p. 180.

Amb tot, no es tractava d'una ofensiva de caràcter general i indiscriminada de la senyoria contra la pagesia dependent, sinó dirigida selectivament contra l'elit de la societat rural; els fills dels prohoms que havien escapat de la justícia monàstica o els batlles i pagesos que havien acumulat grans extensions de domini útil foren els principals encausats.

Tot i així, els plets endegats per les senyories eclesiàstiques i els ordes militars contra alguns dels seus homes tingueren conseqüències importants sobre el conjunt de la pagesia dependent, clarament perceptibles a partir del segon terç del segle XIII. En el terreny de les condicions de detenció de la tinença, els processos de capbreu i les actuacions judicials que se'n derivaren aconseguiren instaurar un nou ordre basat en pràctiques administratives i de gestió a les quals el notariat públic donava rang de legalitat.

A través de les cartes de redempció i d'asserviment, els senyors instauraren un control sobre la mobilitat i la dependència dels pagesos i regularen els fluxos migratoris.⁹² D'altra banda, els pagesos foren obligats a capbreuar periòdicament els béns que tenien en feu o en emfiteusi i a satisfer regularment els lluïsmes de les alienacions. Com a conseqüència de la capbreu i dels processos judicials que se'n derivaren, els tinentes morosos i els que incomplien el deure d'estatge foren compellits, directament o indirecta, a abandonar les seves tinençes si no complien les seves obligacions o a renegociar les condicions de detenció dels masos.⁹³

Per a assolir els seus objectius, les senyories eclesiàstiques no dubtaren a recórrer a mètodes violents contra els tinentes recalcitrants que es negaven a fermar dret, a sotmetre's a la seva jurisdicció, a complir la condemna o a satisfer les composicions estipulades pels jutges. En aquest sentit, resulta extremament significatiu que, si fins a començaments del segle XIII els monestirs havien estat, juntament amb els homes del comte i la pagesia aloera, les víctimes principals de la violència i l'extorsió nobiliàries,⁹⁴ a partir de 1202 les denúncies de maltractaments, violències, extorsions i abusos del poder senyorial perpetrats contra la població dependent apuntin directament contra els abats i alts càrrecs d'institucions eclesiàstiques.

Així, imatges com la de l'abat de Sant Llorenç del Munt corrent rere d'un fugitiu, Ramon Fabra, acusat de perfídia, i incitant a cops de bastó la resta dels seus homes a perseguir-lo (c. 1211),⁹⁵ o la del

92. Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud...*, p. 125-127; Lluís TO FIGUERAS, «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la remença catalane (XIIe-XIIIe siècle)», a *Les formes de la servitude*, p. 844-851.

93. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 519-521.

94. Josep M. SALRACH, «Agressions senyoriales i resistències pageses en el procés de feudalització (s. IX-XII)», a *Revoltes populars contra el poder de l'Estat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992, p. 11-29; Pere BENITO I MONCLÚS, «Violències feudals i diferenciació social pagesa. Els homes de Sant Marçal del Montseny a Vilassar i Argentona a la segona meitat del segle XII», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria* (Mataró), núm. 37 (abril 1990), p. 15-27; Flocel SABATÉ, «Judici entre el comte Ramon Berenguer IV i Bernat d'Anglesola», *Ilerda. Humanitats*, núm. 49-2 (1991), p. 129-142; Thomas N. BISSON, *Tormented voices. Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia. 1140-1200*, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1998; Pere BENITO I MONCLÚS, «Els clamores de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/2 (2000), p. 851-886; Josep M. SALRACH, «*Multa placita et contenciones*. Conflictos de los siglos X-XII en el Cartulario de Sant Cugat del Vallès», a Joseph PÉREZ i Santiago AGUADÉ NIETO (ed.), *Les origines de la féodalité. Hommage à Claudio Sánchez Albornoz*, Madrid, Casa de Velázquez i Universidad de Alcalá, 2000, p. 197-228.

95. Segons es desprèn de les declaracions dels testimonis que intervingueren en un procés obert contra Ramon Fabra de Matadepera, pròfug de la justícia monàstica (1215): «Durandus, iurato, dixit se vidisse et audisse quod abbas Sancti Laurentii cum Petro de Valle Viride et clerico de Uiastrello cum aliis pluribus hominibus laicis quadam die [...] verterunt R. Faber cum lapidininibus et armis de Uiastrello ad Voltraria causam capiendi eum et ipse promittere eos facere directum et iustitiam dum fugabant eum. De tempore, IIII annos. B. Ermengaudus, iurato, dixit idem ut Durandus et amplius, quod abbas et ipse clericus proclamabant tota voce: "Accipite eum quia perfidus nobis est." I. de Insulis, iurato, dixit idem quod Durandus et amplius

paborde de la canònica de Solsona cremant els masos dels «homes absents» del terme de Freixe, al Penedès, com a mesura per a fer desistir de marxar els homes que restaven (1237),⁹⁶ o encara la de l'abat de Sant Cugat del Vallès Pere de Sant Vicenç calant foc a la casa de Gilbert de Noguera, escampant el vi i derruïnt la torre de la casa (1254),⁹⁷ resulten com a mínim sorprenents i haurien estat inimaginables a l'època d'Alfons el Cast, quan el rei hagué de fer efectiva la seva guarda i batllia sobre els monestirs per a protegir-los de la violència i l'extorsió nobiliàries.⁹⁸ Sens dubte, els temps havien canviat, i molt.

L'EMFITEUSI: ORÍGENS ECLESIASTICS I DIFUSIÓ EN EL MÓN RURAL

Si, en el moment en què fou promulgada, la constitució de març de 1211 era essencialment una consecució de les senyories eclesiàstiques davant del protagonisme i l'autonomia assolits per alguns tinentes rurals i ciutadans en la gestió de la senyoria de la terra, aquest mateix text s'erigia en la primera norma legislativa de l'emfiteusi, una figura jurídica que, per la seva extraordinària capacitat d'adaptació a formes diverses de concessió i detenció de la terra (feu, precària, tinença hereditària, etc.)⁹⁹ i pel fet que reconeixia amplis drets a feudataris, precaristes i tinentes, estava cridada a conèixer un desenvolupament extraordinari al llarg del segle XIII, primer dins el marc de les senyories eclesiàstiques i del domini reial i en els àmbits urbans i periurbans i, a partir de 1285, també dins del món rural i l'espai baronial.

L'element més característic de l'emfiteusi com a figura jurídica era la partició de drets entre els senyors i els seus feudataris, censataris i tinentes, convertits en endavant en emfiteutes principals, segons la terminologia del dret romà, i entre aquests i els pagesos que detenien la terra per sota seu i en lloc seu, en endavant sotsemfiteutes o emfiteutes secundaris. Els establiments (emfiteutes principals) transferien a tercers (emfiteutes segons o sotsemfiteutes) el domini útil de la terra, però conservaven, o compartien amb els senyors, un domini sobre el bé cedit que comprenia, ultra la percepció del cens estipulat o, en els casos de tinentes o feudataris d'institucions eclesiàstiques o del rei, una part o la totalitat de les rendes agràries, un dret d'exercici de fadiga en cas de transmissió lucrativa de la tinença (els sotsestabliments i les hipoteques dotals en quedaven al marge), una participació en els drets de justícia i en els terços, lluísmes i esponsalícis dels sotsemfiteutes, així com la facultat d'exigir-los ferma de dret i d'emparar la terra en cas de retenció dels pagaments. La fadiga que es reservaven els sotsestabliments, emfiteutes principals, era, generalment, igual que la dels senyors, de trenta dies. Cor-

dixit, quod abbas cum quodam baston impuniebant homines et percutiebat eos ut fugarent et insequerent R. Faber vocantem eum perfidum.» Cf. Eduardo de HINOJOSA Y NAVEROS, «El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media», a Eduardo de HINOJOSA Y NAVEROS, *Obras*, vol. II, Madrid, Ministerio de Justicia, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1955, p. 238, que el copia d'un pergamí de l'Arxiu de la Corona d'Aragó sense referència.

96. Segons denuncià el castlà Guillem de Freixe: «Item, quod familia prepositi cremavit et cremat et destruit domos absencium hominum de Fraxano»: AES, perg. 1267, ed. Antoni BACH, *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona, el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1987, p. 139, doc. 98.

97. ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, perg. 1262.

98. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 550-553.

99. Cosa que ha portat a cercar els orígens del emfiteusi en les formes de concessió de la terra practicades per les senyories eclesiàstiques principalment en els àmbits urbans i periurbans al llarg del segle XII, amb anterioritat a la recepció del dret comú: Francesc CARRERAS I CANDI, «Notes sobre los orígens de la enfiteusis en lo territori de Barcelona», *Revista Jurídica...*, tom XV (1909), p. 192-212, 241-244, 289-302 i 504-508, i tom XVI (1910), p. 26-34, 64-85, 122-133 i 145-153; Ramon NOGUERA DE GUZMÁN, «El Precario y la Precaria (notas para la historia de la enfiteusis)», a *Estudios Históricos...*, p. 151-274; Lluís TO FIGUERAS, «La seigneurie dans une ville médiévale: le développement de l'emphytéose à Gérone au XIIe siècle», a Philippe SÉNAC (comp.), *Histoire et archeologie...*, p. 230.

responia exercir-la, primer, a l'emfiteuta inferior o immediat al que efectuava l'alienació i, en darrer lloc, al senyor. El dret de fatiga s'associava a la percepció dels terços i lluïsmes de les vendes i alienacions que poguessin fer els sotsemfiteutes.

De bell antuvi és possible distingir, en la pràctica jurídica, l'emfiteusi amb domini de l'emfiteusi a nua percepció. En l'emfiteusi a nua percepció, l'emfiteuta principal cedia el domini útil i tots els seus drets sobre la terra al sotsemfiteuta a canvi del pagament d'un cens anual i aquest assumia totes les obligacions de l'emfiteuta principal envers el senyor de la terra. Els drets de l'emfiteuta a nua percepció restaven limitats al cobrament del cens i a la facultat d'empara del bé cedit en cas d'impagament.

Inicialment, l'emfiteusi tingué un desenvolupament limitat a les honors de localització periurbana. En aquest àmbit, les senyories eclesiàstiques optaren pragmàticament per sancionar legalment les alienacions efectuades pels seus emfiteutes a canvi d'obtenir la corresponent participació en els lluïsmes (les entrades dels sotsestabliments). Amb aquest objectiu establiren pactes específics amb els tinents suburbans que fixaven el repartiment dels beneficis de les alienacions.¹⁰⁰

En canvi, en l'espai estructurat en masos, els senyors tendiren a limitar el desenvolupament de l'emfiteusi prohibint als tinents de sotsestablir-ne les parcel·les. Aquesta limitació responia a la voluntat senyorial de preservar la unitat i la pervivència dels masos i evitar el desmembrament parcel·lari tot impedit, de retop, les ampliacions de tinences en detriment de les explotacions menys viables. La proliferació, a partir del segon terç del segle XIII, de contractes d'arrendament i de contractes de llauró o mitgeria temporal per a l'explotació de masos i terres¹⁰¹ s'explica en bona mesura per les limitacions imposades pels senyors de la terra al desenvolupament vertical de l'emfiteusi a l'entorn de les viles mercat. Es tractava, en aquest sentit, de fórmules alternatives al sotsestabliment emfitèutic per a la conducció de masos i parcel·les que els titulars de la tinença no podien garantir.

Tot i així, a partir de mitjan segle XIII, la pràctica notarial tendí a assimilar formalment la *carta precaria* al contracte d'establiment emfitèutic. La introducció de la nova terminologia del dret comú en els contractes de precària que regien les condicions de detenció dels masos i la difusió mateixa de la *carta precaria* entre la pagesia tinent contribuí de manera decisiva a l'extensió en el món rural d'un règim de detenció de la terra privilegiat per tal com reconeixia als pagesos el domini útil de la tinença amb tots els drets que li eren inherents.

LA QÜESTIÓ ALBIGESA COM A TELÓ DE FONTS

El període que va de principis del segle XIII a 1260 fou, en conclusió, transcendental en la configuració de la senyoria rural baixmedieval, i no tant com a resultat d'una voluntat predeterminada del rei Jaume o de l'aparell administratiu de la Corona, sinó com una conseqüència directa de les reformes administratives que els braços regular i secular de l'Església endegaren a l'empara dels decrets del Concili IV del Laterà (1215) i del Concili Provincial de Lleida de 1229, en un moment d'extraordinari reforçament del poder de l'Església romana i de les esglésies metropolitana i diocesanes enfront de la monarquia i dels altres estaments de la terra.

100. Pere BENITO I MONCLÚS, *Senyoria de la terra...*, p. 673-678.

101. Mercè AVENTIN i Josep M. SALRACH, «Mercat i comunitat: dinamisme econòmic a la vila de Terrassa i la seva àrea d'influència (segle XIII)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 25 (2003-2004), p. 127-129.

El punt de partida del procés que portaria a allò que Odilo Engels anomenà «l'exclusiva autarquia de l'Església» fou la infeudació que Pere I féu dels seus regnes a Innocenci III l'11 de novembre de 1204,¹⁰² després d'haver adquirit per matrimoni la senyoria de Montpeller i en un moment en què tornava a planar l'amenaça d'una expedició militar francesa contra el Lenguadoc herètic.¹⁰³

Com a conseqüència de la coronació papal, el rei renunciava en endavant a immiscir-se en el nomenament dels dignataris eclesiàstics dins dels seus dominis.¹⁰⁴ Segons un acord signat l'1 de setembre de 1209 entre Pere I i l'arquebisbe de Tarragona, el monarca es reservà un dret general de protecció de les esglésies, monestirs i llocs religiosos dels seus regnes, mentre que en endavant el metropolità disposava lliurement sobre les institucions eclesiàstiques de la seva província.¹⁰⁵

La croada de Montfort de 1211-1213 i la croada reial de 1226 precipitaren la submissió de la monarquia i dels poders territorials laics als dictats de l'Església romana i de les esglésies metropolitana i diocesanes. La convocatòria del Concili Provincial de Lleida el març de 1211, just després de les concessions que Pere I hagué de fer a Simó de Montfort per a intentar, infructuosament, deturar la croada dins dels dominis dels Trencavell, no era casual. En aquest concili, el rei hagué de renunciar a practicar exaccions fiscals sobre les honors, els masos i els homes de les esglésies, monestirs i llocs religiosos de la província, en un acte que, com observà Odilo Engels, tenia implicacions transcendents en les relacions futures entre la Corona i l'Església. Els bisbes hi apareixien per primera vegada com a representants dels monestirs dels seus bisbats als quals el rei s'havia dirigit fins aleshores a títol personal i sense mediació.¹⁰⁶ Tampoc no fou casual la submissió del comte d'Empúries i de la noblesa emporitana a l'Església de Girona just quan Lluís VIII havia ordenat la mobilització de la seva host per a participar en una nova croada contra el comte de Tolosa.

Després de l'expedició reial de 1226, la possibilitat d'una intervenció militar de gran envergadura sobre el Lenguadoc, que podia afectar d'una manera o altra els estats de Jaume I, on s'havien refugiat nombrosos càtars, es mantingué viva fins al setge de Montsegur de 1244. Entretant, els tribunals eclesiàstics encarregats de perseguir els heretges pogueren fer la seva feina mentre les senyories eclesiàstiques duïen a terme un ambiciós programa de reformes que perseguia recuperar el control del domini, fer front als problemes de la senyoria rural i instaurar un ordre senyorial, fonamentat en pràctiques administratives anteriors, que incrementava notablement el seu poder sobre la població dependent. Per a l'Església i per a totes les institucions eclesiàstiques, des de les diòcesis fins als monestirs i canònies, aquest era el moment d'actuar.

L'actitud de Jaume I fou de clara condescendència envers l'Església i de no immiscir-se en els afers interns de les esglésies diocesanes, que des del segon decenni del segle XIII actuaren amb plena lliber-

102. Sobre els motius, del rei i del papa, i el significat de l'acte de coronació, vegeu Odilo ENGELS, «Privilegios de Pedro el Católico en favor de obispos catalanes», a *VII Congreso de Historia...*, p. 37-38; Esther PASCUA ECHEGARAY, *Guerra y pacto en el siglo XII: la consolidación de un sistema de reinos en Europa occidental*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1996, p. 320-322; Damian J. SMITH, «Motivo y significado de la coronación de Pedro II de Aragón», *Hispania*, núm. LX/1 (2000), p. 163-179; Martín ALVIRA CABRER, *12 de Septiembre de 1213*, p. 95-98.

103. El 28 de maig de 1204, Innocenci III havia escrit a Felip August demanant-li que ell, el seu fill o algun gran senyor francès que ell escollís intervingués al capdavant d'una expedició militar per a destruir l'heretgia meridional, autoritzant-lo a confiscar els béns dels comtes, barons i ciutadans que la protegien o la toleraven. Demetrio MANSILLA, *La documentación pontificia hasta Inocencio III (965-1216)*, Roma, Instituto Español de Estudios Eclesiásticos, 1955, p. 339, doc. 306.

104. Odilo ENGELS, «Privilegios de Pedro el Católico en favor de obispos catalanes», a *VII Congreso de Historia...*, p. 38.

105. Odilo ENGELS, «Privilegios de Pedro el Católico en favor de obispos catalanes», a *VII Congreso de Historia...*, p. 38-39; Josep M. SALRACH, «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa. Notes d'unes difícils relacions (segles XI i XII)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29, p. 945.

106. Odilo ENGELS, «Privilegios de Pedro el Católico en favor de obispos catalanes», a *VII Congreso de Historia...*, p. 33-37.

tat i plens poders dins de les seves circumscripcions. El rei confirmà el privilegi i les immunitats de què gaudien les grans abadies protegides (Santa Maria de Ripoll, 1217; Sant Pere de Camprodon, 1218; Sant Daniel de Girona, 1221; Santa Maria de Poblet, 1222; Sant Cugat del Vallès, 1233-1234; Sant Martí del Canigó, 1245),¹⁰⁷ n'hi afegí d'altres i continuà amb la seva tradicional política d'emparrà jurídica d'aquestes institucions, malgrat descuidar la protecció de la pagesia aloera. També presidí l'assemblea eclesiàstica de 1235 i decretà, per instigació de l'Església i dels ordes militars, estatuts de pau i treva els anys 1218, 1225, 1228, 1235, 1251 i 1257.¹⁰⁸

Els regnats de Pere I i Jaume I ens ensenyen que les transformacions internes de la senyoria tingueren més a veure amb el context polític internacional que no pas foren el resultat de canvis en la correlació de les forces socials autòctones, i potser això diferencia clarament el període analitzat de la conflictiva història del camp català de la segona meitat del segle xv. No és exagerat, per tant, considerar els canvis que es produïren en la senyoria catalana durant la primera meitat del dos-cents com una repercussió indirecta dels esdeveniments de l'altre costat dels Pirineus en els quals la Corona catalanoaragonesa estigué implicada en una lluita d'interessos fins a mitjan segle XIII. Aquesta estreta relació entre política internacional i ordre senyorial fa que qüestions com l'asserviment de la pagesia, la justícia senyorial o els orígens de l'emfiteusi tinguin plena cabuda en la revisió dels episodis del regnat d'un monarca que ha passat a la posteritat per les seves conquestes territorials.

107. Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 24, 29, 42, 107, 110 i 175; Arxiu de Sant Daniel de Girona, perg. núm. 89, ed. Josep M. MARQUÈS I PLANAGUMÀ, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, p. 200-201, doc. 131.

108. Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps...*, p. 131-134; Gener GONZALVO I BOU, *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 142-204.